

Н. В. Бондар
Полтавський національний педагогічний університет імені
В. Г. Короленка

ЛІНГВАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ВОДА» В ХУДОЖНІЙ МОВІ БРАТІВ ТЮТЮННИКІВ

Стаття розкриває особливості вербального вираження та семантичне наповнення концепту ВОДА у художній мові братів Тютюнників.

Ключові слова: *концепт, вода, ментальність.*

У останні десятиліття у лінгвістиці помітно зросло зацікавлення до вивчення взаємозв'язків мови і мислення, мови і культури народів. Усе більше звертається увага на концептуальні структури значень, способи відбиття ментальних одиниць свідомості в семантиці одиниць мови й мовлення.

Концепт – це те, що не підлягає змінам у семантиці словесного знака, а, навпаки, диктує мовцям певної мови, визначає їх вибір, спрямовує думку, створюючи потенційні можливості мови-мовлення [4, 34 – 39]. Ширше цю дефініцію трактує С.А. Селіванова, вказуючи на те, що концепт – це ментально-психонетичний комплекс, ядром якого є диктум пропозиції (вербалізовані істинні, об'єктивні знання про позначуване), що корелює з асоціативне термінальною частиною (неістинними, зокрема метафоричними знаннями), модусом (оцінним компонентом), а також психічними функціями: відчуттями, почуттями, образами, інтуїцією, архетипами колективного підсвідомого [5, 94].

У ментальності кожного народу існують концепти, що можуть дати уявлення про всю культуру, представити найосновніші особливості етносу, їх називають ключовими концептами культури [1, 35]. Але є й універсальні концепти, які належать до світової світоглядної традиції, проте у кожній національній культурі набувають певних особливостей. Це випливає з того, що будь-який концепт дещо переосмислюється відповідно до реалій життя, виникають також деякі відмінності в індивідуальному сприйнятті представників етносу. Наша стаття – спроба вивчення такої ділянки мовної картини світу, як концепт ВОДА, що належить до найдавніших і посідає важливе місце у свідомості та культурі сучасної людини (Ю. С. Степанов, М. М. Маковський, В. В. Колесов, А. Д. Шмельов, В. А. Маслова та інші). Спираючись на мовне оформлення творів братів Тютюнників, ми спробуємо з'ясувати ментальні особливості концепту-універсуму ВОДА. Об'єктом спостереження нами обрано мовний матеріал повістей Григора Тютюнника та роману «Вир» його старшого брата Григорія, предметом – мовні засоби, що увиразнюють аналізований психонетичний комплекс. Тож, мета статті – дослідити семантику, структуру слова-концепту ВОДА і на цій основі з'ясувати національну його специфіку як своєрідного модусу інтенції братів-письменників. У зв'язку з цим окреслимо основні завдання:

- з'ясувати суть психолінгвістичної дефініції «концепт»;
- вивчити ідіолектне наповнення, лексико-семантичну сполучуваність одиниць, що репрезентують концепт ВОДА;
- виявити концептуально значущі компоненти семантики ядерного члена поля, оприявлених у творчості Тютюнників.

Для початку з'ясуємо суть дефініції «концепт», окреслимо семантичне його наповнення. Концепт є одним із основних понять когнітивної лінгвістики. Термін походить із латинського *conceptus* і означає «думка», «поняття». Як стверджує К.Голобородько, концепту може відповідати інформація про предметно-логічні зв'язки цієї реалії з іншими,

про асоціативні культурологічні зв'язки, які відновлюють мовні об'єднання між цією реальністю та іншими; про істотні та неістотні ідентифікуючі ознаки [3, 28 - 29]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В.Бусела трактує концепт як «формулювання, загальне поняття, думка» [2, 452].

Спираючись на твердження науковців, виділимо найсуттєвіші ознаки терміна:

- це мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні, що має польову структуру й вербалізується за допомогою слова;
- це основна одиниця обробки, збереження і передачі знань;
- концепт соціальний;
- асоціативне поле концепту обумовлює його прагматику.

Зазначимо, що у поетичному світі того чи того автора концепт перебуває серед постійних і вельми значущих величин індивідуального світомислення й відіграє ключову роль філософсько-естетичного маркера в його художній аксіології. Можна потвердити, що найяскравішим репрезентантом знакових концептів-універсумів у творчості Тютюнників є концепт ВОДА, про що свідчить навіть шапка одного з романів Григорія («Вир»). Знаковий зміст аналізованого нами концепту науковці окреслюють так: «Вода –

1. Прозора, безбарвна рідина, що становить найпростішу хімічну сполуку Гідрогену з Оксигеном. // перев. з означенням. Напій або розчин якоїсь речовини. // перен.. розм. Непотрібні, беззмістовні фрази і т.ін. у вигляді матеріалу, багатослів'я. **Льяльна вода (льяльні води) – забруднена вода, що зливається з морських, річкових суден через льяло (канал уздовж борту судна в нижній частині трюму для стікання води).
2. перев. мн. Водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів. // Води поверхні морів, озер, річок. // Територіальні води.
3. тільки мн. Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт із такими джерелами.
4. тільки мн. Мед. Навколоплідна рідина. [2, 153].

Як бачимо, ядро концепту становлять ознаки, які визначають семантику ядерного члена поля – первинного ЛСВ лексеми вода: «Прозора безбарвна рідина, яка утворює струмки, річки, озера, моря і міститься в атмосфері, ґрунті, живих організмах і т.д». Концептуально значущими нам видаються такі компоненти семантики ядерного члена поля, якими послуговуються власне Тютюнники:

а) вода – це рідина, тобто нестабільна за формою субстанція, що володіє властивістю текти і представлена у природі, перш за все, у вигляді водних масивів:

- **рік:** «В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською назвою – Ташань» [2, 4]. Спостерігаємо і метафоричне звучання лексеми «ріка». Специфікою української ментальності є уподібнення плину життя зазначеному слову: «...розуміли, що їхнє життя також подібне до весняної ріки, що в ньому також є. свої крижини, які накривають людей і ламають їх, як той очерет, методично і безжалісно...» [2, 239]. Це характерно і для семантично близької лексеми «море»: «...та невідомо, чи вистачить у нього сили вигребтисся на життєвську хвилю? Чи піднесе вона його та й полине він з нею до невідомого щастя, чи замота в життєвському морі, як мотає не одного на цьому білому світі» [2, 46];

- **потоків:** «Тільки вдалині, на гирлиці, де вичовганий сонцем до саява потік, рябіючи брижами, з розгону вливався в Ташань...» [2, 116],

«...потік, що впадає в Ташань, беручи свій початок в ґрунських ярах. Весною він бурлить і грає водою, рве дядькам ятері і перекидає верші... Могутні лісові джерела щедро живлять його водою» [2, 214];

- **джерел:** (див. вище)

- **боліт:** «На болотах, за Ташанню, безугавно кричав кулик...» [2, 240].

- **атмосферних опадів:** «...і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу, заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода...» [2, 79].

б) вода характеризується певними візуальними та кінетичними характеристиками (прозорість, рух, можлива форма, швидкість і т.д.). Так, досліджуючи лексико-семантичну сполучуваність, що дає можливість більш повно експлікувати відповідний фрагмент картини, з'ясували, що для сполучуваності слова *вода* характерними, наприклад, є прикметники-означення, що виражають:

1. Колір («...стояла густа і чорна, як дьоготь, вода...» [2, 93], «...вода була така манлива, тиха і голуба...» [2, 114], «... тінь у воді чорна, і сама вода чорна» [2, 119]. Порівняльні звороти ще більш увиразнюють колірну характеристику: «В Ташані вода як синькою розведена...» [Вир, 119] «...внизу – чиста, як сльоза, вода...» [2, 214].

2. Стан: «Від клуні стежка круто падає в яр з холодною джерельною водою» [2, 5], «...холодна вода стьобнула Тимка по самі ніздрі» [2, 115].

3. Прикметники, які є одним із складників фразеологічних єдностей: «Догадалась тоді баба, що то на нього нечисту силу наслано, покропила свяченою водою, і дід відійшов» [2, 14], «Так от кохання – це найчистішої води гра» («День мій суботнім») [1, 187];

в) вода життєво необхідна людині і природі в цілому: «...вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і полилася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, н'є не нап'ється» [2, 100]. «Дорош прямо з цебра, що стояло на цямрині, напився холодної води...» [2, 193];

г) вода – небезпечна для людини стихія і середовище: «..голодна вода стьобнула Тимка по самі ніздрі, закрутила його, всмоктуючи в чорну глибину, що в'юнилася під ногами густими русалчиними косами» [2, 115].

Цей компонент семантики ядерного члена поля ще більш увиразнюється семантичною групою, яка сполучається зі словами ЛСГ «вода» і виявляється у складі іменників – **калабаня, повинь, вир:** «...ліве колесо потрапило в невидиму калабаню... Через мить вода вирвала к нечистій матері у нього люльку із зубів і змила з голови бриля» [2, 215], «Аж ось повинь підступила й до нашої хати. Я чув, як вона смоктала призьбу, солодко, з хижим присьорбом, як булькали у воду шматки глини од глухої стіни, а бджоли...теж падали у воду, мов хрущі, хапалися лапками за стебельця сіна, та ненадовго: повинь поглинала їх або крутила в брудній піні й несла геть» («Облога») [1, 33], «Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, вир. Рибалки об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце...» [2, 115].

Та варто зауважити, вода забирає життя лише у грішників, даючи змогу їм очистити свої душі. Дана сакральна символіка є специфікою саме українського світогляду. Суто ментальну особливість аналізованого концепту спостерігаємо і у мовному оформленні роману «Вир» Г.Тютюнника: «...люди присягаються, що бачили, як з тиждень чоботи його крутило у воді, бо вони були пошиті з краденого товару; от воно утопленика забрало, а чоботи викинуло та й крутить за гріхи новопреставленого раба божого» [2, 115].

Ще однією суто українською особливістю концепту ВОДА є її материнська субстанція, наділена очисною магією: «Догадалась тоді баба, що то на нього нечисту силу наслано, покропила свяченою водою, і дід відійшов» [2, 14]. Вода є одним із головних ритуальних атрибутів слов'янського народу. Це наклало певний відбиток і па лексико-семантичну сполучуваність, і на сприйняття та розуміння сталих виразів. Наприклад. «- Замовчи, бо тут по тобі й вода одсвятиться!» [2, 122].

Тютюнники персоніфікують воду, унаслідок чого цей концепт набуває різноманітних семантичних нашарувань. Антропоморфність води в поетичній мові знайшла відображення у сполученні лексеми «вода» з дієсловами: **вимовляти:** «Шш-ш-ш», – вимовляє вода і

випускає на поверхню білу піну» [2, 13]; **грати:** «...заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода...» [2, 79]. **стояти:** «Вода стояла на луках, скільки бачило око...» («Облога») [1,31]. **підступати:** «По весні, коли розливалася повінь, каламутні ґрунські води підступали аж до хати...» («Коріння») [1, 238]; **виривати:** « Через мить вода вирвала к нечистій матері у нього люльку із зубів і змила з голови бриля» [2, 215] та ін.

Зазначені нами концептуальні ознаки формують складну і багатоярусну організацію концепту ВОДА, що отримує відображення в складній організації свого семантичного поля.

Отже, кожна мовна одиниця, зорієнтована на концептуальний простір довкілля, є мовленнєвим виявом того чи того його фрагмента. У результаті вона функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу. Зміст слова-концепту як ментальної суті визначається всією розмаїтістю контекстів уживання і залежить від світоглядних доміант митця. Дослідивши мовний матеріал творів братів Тютюнників, виявили, що концептуально значущими нам видаються такі компоненти семантики ядерного члена поля, оприявленних у творчості Тютюнників: вода – це рідина, тобто нестабільна за формою субстанція, що володіє властивістю текти і представлена у природі у вигляді водних масивів; вода характеризується візуальними та кінетичними ознаками; вода життєво необхідна; вода – небезпечна стихія.

Аналіз концепту ВОДА у творах Тютюнників потверджує присутність у їхній художній свідомості міфопоетичного канону, залюбленість у рідне слово, ментальні атрибути українського етносу і закоріненість у національний ґрунт. Дослідження багатьох інших ментально-психонетичних комплексів (космонімів, фітонімів), якими організовано художній простір текстів письменників, становить одну з перспективних ліній подальшого дослідження їх творчого доробку.

Література

1. **Вежбицкая А.** Понимание культур через посредство ключевых слов / А.Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови // Уклад. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВГФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Голобородько К. Ю.** Лінгвістичний статус концепту / К.Ю.Голобородько // Культура народів Причорномор'я. Симферополь. – 2002. – № 32. – С. 27 – 30.
4. **Колесов В.В.** Концепт культури: образ – понятие – символ / В.В.Колесов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.2. – 1992. – Вып.3 (№16). – С.30 – 40.
5. **Селиванова Е.А.** Когнитивная ономазиология / Е.Л.Селиванова. – К.: Изд-во Украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. **Тютюнник Гр. М.** Твори. Книга 2: Повісті / Григорій Михайлович Тютюнник. – К.: Молодь, 1985. – 328с. – (Текст).
2. **Тютюнник Г. М.** Вир: [роман] / Григорій Михайлович Тютюнник. – К.: Рад. шк., 1990. – 512 с. – (Текст).

Sumarry

The article discloses the features of verbal expression and semantic filling WATER in the concept an speech Tyutyunnykiv brothers.

Keywords: *concept, wafer, mentality.*